

ФЕНОМЕН УЧАСТІ В КУЛЬТУРІ У ПОСТБУРДЬЄЗІАНСЬКИХ ДИСКУСІЯХ

Скокова Л. Г.,
*кандидат соціологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Інституту соціології НАН України*

Стаття присвячена особливостям бурдєзїанських і постбурдєзїанських підходів до вивчення культурної партиципації. Підхід всеїдності уможливорює на основі репрезентативних опитувань вирізняти сегменти участі в культурі, які відповідають логіці гомології соціальної і культурної стратифікації або гетерології останньої. Аналіз культурної партиципації у фокусі множинних диспозицій смаку, їх модальності дозволяє прояснити походження узгоджених і дисонансних культурних профілів у суспільстві (Б. Лаїр). Прагматичний підхід звертає увагу на взаємодію індивідів з матеріальними аспектами культурних продуктів, утворення реляційних зв'язків між людьми і non-human (А. Еньон). Порівняння бурдєзїанських і постбурдєзїанських словників і концепцій дає змогу надалі використовувати їх зміст для аналізу складних і динамічних реалій українського суспільства, особливостей культурної партиципації у різних соціальних групах.

Статья посвящена особенностям бурдєзїанских и постбурдєзїанских подходов в изучении культурной партиципации. Подход всеядности дает возможность на основе репрезентативных опросов выделять сегменты участия в культуре, которые отвечают логике гомологии культурной и социальной стратификации или гетерологии последней. Анализ культурной партиципации в аспекте множественных диспозиций вкуса, их модальностей позволяет прояснить происхождение согласованных и диссонансных культурных профилей в обществе (Б. Лаир). Прагматический подход обращает внимание на взаимодействие индивидов с материальными аспектами культурных продуктов, формирование реляционных связей людей и non-human (А. Еньон). Сравнение бурдєзїанских и постбурдєзїанских словарей и концепций дает возможность далее использовать их содержание для анализа сложных и динамичных реалий украинского общества, особенностей культурной партиципации в разных социальных группах.

The paper is devoted the finding out the features of the Bourdieusian and the post-Bourdieusian approaches to the study of cultural participation. The omnivorousness approach draws on the basis of representative surveys to distinguish participation's segments in culture, that correspond to the logic of the homology of social and cultural stratification or the latter's heterology. Analysis of cultural participation are in the focus of multiple taste dispositions and their modality allow us to clarify the origin of the coherent and dissonant cultural profiles in society (B. Lahire). The pragmatic approach draws attention to the interaction of individuals with the material aspects of cultural products, formation of the construction of relational ties between human and non-human (A. Hennion). The comparison of Bourdieusian and post-Bourdieusian vocabularies and conceptions makes it possible to the further use their content for the analysis of the complex and dynamic realities of the Ukrainian society, the features of cultural participation in different social groups.

Ключові слова: культурна партиципація, постбурдєзїанські підходи, підхід культурної всеїдності, множинні диспозиції і модальності смаку, прагматична соціологія аматорства.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Українське суспільство, як і більшість інших у сучасні часи, перебуває в стані турбулентності, невизначеності, рухливості соціальних і культурних порядків [1]. Зовнішня агресія з початку 2014 р., що супроводжується насильством, людськими втратами, порушенням звичних географічних кордонів, міграцією населення, економічна криза, що призводить до регулювання й обмеження культурних витрат домогосподарствами, переосмислення культурних ідентичностей в атмосфері публічної проблематизації і реконфігурації культурних наративів і кодів – всі ці обставини загострюють пошуки аналітичних концептів та інструментів, що відповідають сучасному життю українського соціуму.

У сучасній соціології культура стає центральним концептом і все частіше аналітично трактується подвійним чином: як автономна сфера зі своєю логікою функціонування і констеляціями генералізованих

культурних смислів, а також як специфічна сфера суспільного життя, динаміку і напругу якої урухомлюють культурні практики – продукування, циркуляції, рецепції культурних сенсів [2; 4]. Культурні практики є основою конструювання соціокультурних ідентичностей членами соціуму, зміст їх здатен проявляти обсяги і диференціації культурних компетентностей, у повсякденних виборах культурних продуктів акторами (оцінюваннях, узгодженнях, дистанціюваннях, солідаризаціях тощо) репродукується і змінюється соціальне життя [5]. У рамках «нової» соціології культури розробляються сучасні оптики для аналізу участі в культурі, точкою відліку для яких часто слугує теорія практик П. Бурдьє. Експлікація новітніх концептуалізацій створює теоретико-методологічне підґрунтя для аналізу особливостей участі в культурі в сучасних суспільствах, зокрема розроблення обґрунтованої соціальної і культурної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми участі в культурі, її особливості в сучасному українському суспільстві розглядалися в працях Н. Костенко, Л. Малес, А. Ручки, Ю. Сороки, Л. Сокурянської, Н. Цимбалюк, Р. Шульги, В. Щербіни та багатьох інших вітчизняних дослідників. Питанням аналізу і застосування концептів соціології культури П. Бурдьє присвячені праці українських соціологів О. Голікова, О. Куценко, П. Кутуєва, С. Макеєва, А. Ручки, М. Соболевської, В. Судакова, В. Танчера, К. Тягло та ін. Проте особливості постбурдьєзійанських підходів стосовно культурної партиципації недостатньо висвітлені у вітчизняній соціології.

Мета статті. Наукова проблема полягає у наявності суперечливих відмінностей теоретичних позицій бурдьєзійанських і постбурдьєзійанських підходів щодо аналізу культурної партиципації в сучасному суспільстві. Метою статті є співставлення способів вивчення участі в культурі за логікою, запропонованою Бурдьє, та варіантами, що використовуються в постбурдьєзійанських підходах.

Бурдьєзійанські підходи до аналізу участі в культурі

Внесок у розвиток досліджень практик культурного продукування і споживання П. Бурдьє є загальноновизнаним. Його концепт габітусу передбачає формування у людини усталеного набору диспозицій, які є системами класифікацій навколишнього світу, середовища, що класифікують свого носія. Залежно від обсягу і структури культурного капіталу, наявного в класовому мілью, формуються смаки – диспозиції щодо сприйняття, вибору (культурних) продуктів, які є частково неусвідомлюваними, тому що інкорпорується у тіло і свідомість індивіда, вбираючи не лише явне, але й фонове, «практичне» знання у ході соціалізації/інкультурації, особливо первинної [7]. Культурне середовище, оточення розрізняються в різних соціальних стратах, сприяючи подібності/ цільності соціальної і культурної позиції в їх межах, а, отже, гомології соціальної і культурної стратифікації в масштабах суспільства [2; 3]. Відоме розрізнення «смаків розкоші» і «смаків необхідності» представників вищих, середніх, нижчих страт детально продемонстровано у праці «Відмінності» (1979), матеріалом для якої слугували статистичні дані, результати кількісного опитування, аналіз преси, якісні інтерв'ю. Бурдьє переконливо показав, що вибори книг, музики, арт-творів, продуктів харчування, розваг, навіть мови, жестів і манери спілкування розрізняються (не лише серед представників соціальних страт, але й залежно від статі) і слугують символічними маркерами, що обґрунтовують і підтверджують позицію представників тієї чи іншої групи в соціальному просторі. Смаки є гомологічними стосовно різних субполів, коротко кажучи, любителі опери не слухають шансон, і одночасно мали б читати класику, а не детективи. Перехід на вищу сходинку соціальної драбини потребує значної корекції габітусу як усталеної системи диспозицій, що є можливим, але породжує так званий «розщеплений габітус» – поняття, запропоноване Бурдьє пізніше. Важливим є поширення поняття гомології на поля продукування культури і поля культурного споживання [8]. Жанри у різних субполях – література, музика, живопис тощо – розвиваються у відповідній системі реляції позицій продуцентів і споживачів. Це виражається у близькості кожного з продуктів, творів культури до автономної частини певного субполя культури, що передбачає творчість за принципом «мистецтво для мистецтва», або наближення до гетерономної його частини, де впливовішими стають засади інших полів – ринку, влади тощо. Так само розрізняються й смаки публіки – знавцям «високої» культури (легітимованої як така переважно інституційно) протистоять прихильники популярної культури, яка комодифікується (вплив ринку) або цензурується різними способами (вплив поля влади). Узагальнення, зроблені Бурдьє, властиві ситуації, коли переважають усталені процеси репродукції культури, існують легітимні системи класифікацій, канонів, підтримувані інституціонально (освіта, медіа і т.д.), що й можна було виразно спостерігати у Франції початку 1970-х.

Дослідження Бурдьє сформувавши впливовий напрям у соціології культури у рамках критичної, постмарксистської парадигми з її акцентом на соціокультурних детермінантах культурних процесів. Популярність праці Бурдьє посилюються у соціології культури з 1990-х рр. разом із виходом книг «Правила мистецтва», «Поле культурного виробництва» [8; 9] та ін. Цьому сприяла й пов'язаність теоретичних концептів з емпіричним, практичним аналізом поточних суспільних проблем. У ширшому плані можна вказати на «культурні повороти» у соціальних науках, популярність міждисциплінарних та трансдисциплінарних досліджень, методологічні пошуки у «новій» соціології культури – всі ці напрями часто знаходили точку відліку, концептуальний і методологічний апарат у працях Бурдьє, які активно використовуються і переосмислюються.

Постбурдєзїанська соціологія культурної партиципації

Останніми десятиліттями активно розвиваються так звані постбурдєзїанські підходи до вивчення смаків, культурного споживання, культурної партиципації населення. Можна вирізнити кілька напрямів таких пошуків. Перший із них пов'язаний із **дослідженнями всеїдності** (omnivorousness) – термін, запропонований американським дослідником Р. Пітерсоном. На основі кількісного аналізу культурних уподобань населення США він зробив висновок про слабкі прояви гомології смаків представників вищих страт. Було схоже, що в цих стратах слухають класичну музику і популярну, читають інтелектуальну прозу і детективи тощо. Пітерсон висунув тезу **всеїдності** як сучасної ознаки високого рівня культурного капіталу, своєрідної мультикультурності, толерантності смаків [14]. Ця ідея породила величезну кількість опитувань і повторного аналізу масивів із даними щодо культурних смаків і практик населення в різних країнах [6]. Результати не є однозначними. Одні дослідники дотримуються позиції, ближчої баченню Бурдє (переважання гомології соціальної і культурної стратифікації, тобто узгодженості соціальної позиції із культурними смаками і практиками, стилем життя певних груп). Інші підтверджують явище культурної всеїдності, своєрідної культурної мобільності як руху в просторі різних жанрів. Більше уваги приділяється впливу таких факторів, як вік, стать, етнічна група, раса. Розмиванню чітких ідентифікацій і оцінок продуктів культури сприяють і ринкові стратегії циркуляції, проліферації, оновлення текстів культури, адаптація інновацій, субкультурні смаки культурної індустрії, доступність культурних об'єктів внаслідок дигіталізації та мережевізації, їх обертання в онлайн-спільнотах на основі вибудови рейтингів, створюваних самими користувачами «знизу» через «уподобайки», поширення посилань у соціальних мережах, аматорські рецензії, показники продаж в інтернет-магазинах тощо. Разом із тим ці дослідження демонструють, що культурні практики продовжують слугувати підтриманню символічних кордонів між групами, можуть використовуватися для дистанціювання від певних соціальних (етнічних, расових, мовних) груп.

Культурна партиципація у фокусі формування множинних диспозицій в процесі соціалізації. Один із вразливих моментів у теорії практик Бурдє – концепт габітусу. Критика багатьох аналітиків спрямована саме на його надуманість, невловимість, неможливість фіксації в емпіричних показниках тощо. Французький дослідник культурних практик Бернар Лаїр багато уваги приділив рефлексії цього концепту в рамках свого підходу «психологічної соціології». Він пропонує такі поняття, як *плюральный актор, множинні диспозиції, диспозиції-вірування і диспозиції-до-дії, модальність диспозицій, трансферабельність диспозицій, узгоджені і дисонансні культурні практики*. На основі аналізу емпіричних досліджень культурного споживання Лаїр розвиває у своїх працях методологію вивчення соціального через доступ до сингулярного. Він підкреслює, що теорія Бурдє не передбачала емпіричного вивчення реалій набуття диспозицій габітусу. Ці поняття (ментальні структури, схеми, диспозиції, габітус, інкорпорація) часто слугують лише теоретичними маркерами, тоді як треба ставити питання, яка саме і як саме диспозиція генерує практику [12, р. 331].

Для кращого розуміння процесу інтерналізації соціального досвіду і його результату – системи диспозицій, він пропонує уточнення: необхідно чітко розрізнити *диспозиції дії і диспозиції віри (переконання)*. У процесі соціалізації індивіди засвоюють набір переконань: норм, взірців успіху, цінностей тощо. Ці дискурсивні і ментальні звички, які актори здатні вербалізувати краще чи гірше, формуються, підтримуються в різних соціальних інститутах – сім'я, школа, медіа, політика тощо. З іншого боку, формуються *звички діяти*, які не треба ототожнювати із засвоєними переконаннями (люди можуть говорити одне, а діяти інакше). Ці розбіжності обумовлюють передовсім соціальні фактори: значна частина людей не в змозі діяти так, як приписують інтерналізовані цінності і норми, не мають матеріальних, освітніх ресурсів, щоб робити кар'єру, купувати модні товари і т.ін. Інший чинник – несформованість *диспозиції діяти* для реалізації диспозиції-переконання. Приклад: ідеал стрункої і спортивної фігури, яку часто бажають мати індивіди, і несформованість рутинних звичок (щоденна гімнастика, дієтичне харчування тощо). Також диспозиції-переконання можуть зоставатися нереалізованими, тому що не відбулася їх «зустріч» з тим полем, якому вони були б релевантні.

Інше розрізнення, яке пропонує Лаїр, – «диспозиція» і «потяг, прагнення» (appetency). Диспозиція може приймати різні індивідуальні форми: пристрасті (диспозиція + сильний потяг), рутини (диспозиція + байдужість), шкідливої звички (диспозиція + несхвалення). Мабуть, люди не завжди «люблять те, що необхідно» (Бурдє) В його концепції, вказує Лаїр, диспозиції завжди сильні (а не слабкі/помірно сильні); в ній немає місця тому, що люди можуть дистанціюватися від них. Відносна сила чи слабкість диспозицій можуть залежати від частоти, з якою вони актуалізуються. Відсутність умов їх затребуваності або наявність обмежень актуалізації можуть послаблювати диспозиції. Навіть міцно засвоївши певну кількість культурних диспозицій, індивіди можуть не відчувати жодної необхідності активізувати їх, за винятком, можливо, рутини або зобов'язання [12, с. 340].

Лаїр розрізняє *компетентності і пристрасті (propensity)*. Володіти мовою, орієнтуватися у художній літературі, наприклад, не означає стати завзятим книгоманом, лише компетентності для цього недостатньо. Йдеться про те, що *модальність партиципації в культурі* може бути різною:

тиск, зобов'язання, пристрасть, дистанціювання, рутинна, автоматизм тощо. Отже, фокус на деталізації умов надбання і задіявання культурних звичок, їх модальностей дає змогу відійти від констатацій, що поведінка людей є екстерналізацією результатів інтерналізації соціальних обмежень.

Множинний, плюральний індивід. Цю тезу Лаїр тлумачить, вказуючи, що погляди на індивідів як ізольованих і сингулярних істот, які є внутрішньо автономними, мають аутентичну самість, є соціокультурним конструктом [12, с. 341]. Культура західноєвропейського суспільства постійно акцентує унікальність і єдність особистості, зокрема за допомогою таких форм як власне ім'я, підпис, жанри автобіографій, CV тощо. Формування людини як сингулярного й автономного індивіда часто є метою ідеологічних та філософських дискурсів. Важко уявити, що залишилося б від індивідуальної відповідальності людини, якби в соціумі превалювала ідея плюральності «ego». Іншу крайність демонструють постмодерністські соціологи, доводячи, що соціальний агент нескінченно різний, фрагментований, дисперсний. Відповідь Лаїра: (відносна) когерентність звичок, схем, диспозицій, які люди можуть засвоїти, залежить від узгодженості принципів соціалізації, умов її перебігу. Чим частіше люди опиняються в різномірних, суперечливих ситуаціях у своєму житті, і чим більше таких ситуацій на ранніх етапах, тим частіше можна чекати проявів гетерогенних, неуніфікованих диспозицій, які варіюються у різних соціальних контекстах [Lahire, 2003: p. 342]. Також він вважає, що ступінь єдності/плюральності є історичною змінною, отже, поняття габітусу в сенсі Бурдьє є більш застосовним у слабо диференційованих суспільствах [13].

Культурна партиципація у рамках соціології аматорства. Інший напрям аналізу культурного споживання розвиває французький дослідник А. Еньон, близький до підходу прагматичної соціології (Б. Латур, Дж. Ло, Л. Тевено, Л. Болтанські). На основі багаторічних досліджень у колі колег соціології аматорства він доводить, що культурний продукт сам по собі не можна визначити як належний до «високої культури» чи «популярної культури». Ці легітимні класифікації практично не діють на сприйняття твору, якщо вони не відомі/не цікаві реципієнтам. На основі експериментів (подібних до групових дискусій) він показує, що прослуховування фрагмента навіть визнаного класичного музичного твору справляє неоднозначне враження на різномірну публіку, яка зібралася на семінар. Слухачі з музикальною освітою намагалися задіяти свою кваліфікацію, описуючи почуту музику, але ніхто з них не впізнав автора, назву твору. Прихильники реп-музики оцінили твір як «щось таке слухають мої батьки» [11]. А. Еньон доводить на цьому прикладі, що музичний твір поза контекстом (усвідомленого вибору, наявності музичного слуху, постійного задіяння в певну музичну культуру, співпадіння настрою, емоцій і певного твору) не відіграє жодної ролі.

Прагматична соціологія мистецтва звертає увагу на властивості об'єкта (в даному випадку музики) – вона здатна робити у ситуації взаємодії, які ефекти справляти, які емоції викликати/блокувати, які провокувати тілесні зміни. А. Еньон, як і інші сучасні дослідники «матеріального», використовує поняття «афорданс» (*affordances*), тобто потенційні можливості, допустимості – що можна зробити з об'єктом з точки зору слухача/користувача. Вписані в об'єкт «сценарії» використання є матеріалізованими смислами (коліскові відрізняються від маршів уже своїми назвами), які сприймаються як природні, належні і не потребують спеціальних рефлексивних зусиль. Сценарії приписують, що *належить* робити з даним об'єктом (навіть чи можна заколисати дитину бравурним маршем). Музика – складний культурний об'єкт (недарма П. Бурдьє вважав, що музичні смаки є важливими розрізнявальними маркерами соціальної позиції). Утім, таким же складним культурним об'єктом, за Еньоном, є витримане коштовне вино [10]. Лише людина, яка тренувала свій смак, вчилася тестувати, розрізняти тонкі відтінки смаку, здатна вступити у складний процес афордансу як дій, що потенційно *можна* здійснити з об'єктом, розкриваючи назовні його властивості. Чи зможе не гурман пригубити *цінне* вино і зрозуміти його смак, відчути все багатство барв і відтінків? Чи зможе він здійснити процеси оцінювання, класифікацій, сигніфікацій, які демонструють нам сомельє чи аматори, які присвятили своєму хобі багато годин життя? Чи кожному зможе вино розкрити свій потенціал, показати всю складність своєї сутності?

Цей напрям постбурдьєзіанської прагматичної соціології аматорства, соціології мистецтва зосереджується на якісних, етнографічних даних для розуміння оцінюваного, поцінованого, осмислюваного як складного ланцюга взаємодій людей і об'єктів, *human i non-human*, сприйняття людьми культурних об'єктів не лише через рамку інституційно трансльованих культурних кодів, конвенційних систем класифікацій, але як результат взаємодії тілесних, когнітивних, емоційних станів людини і тих «сценаріїв» і потенційних «можливостей» (*affordances*) матеріальних актантів, актуалізованих у певному просторі і часі. Ці ефекти, наприклад, естетичні переживання, не є властивістю соціальних акторів (вік, клас, стать та ін.), але також не є властивостями культурних артефактів, вони виникають із *реляцій* між соціоісторичною специфікою диспозицій та варіаціями культурних об'єктів.

Висновки. Сучасні постбурдьєзіанські дослідження культурних практик розгортаються у різних векторах, серед яких вирізняємо наступні.

Залучаються бази національних і міжнаціональних опитувань для перевірки тези гомології соціальної і культурної стратифікації (Бурдьє), яка частково знаходить підтвердження (серед анклавів носіїв рафінованих смаків, як правило, із вищим статусом, вищого віку) та соціально вразливих груп, з їх обмеженими можливостями участі в культурі (низький матеріальний статус, вищий вік, неурбанізовані

території, етнічні меншини тощо). Для інших груп мікси рафінованої і популярної культури, суміщення взірців різних жанрів і практик стають все більш звичними, зокрема через розширення доступу до цифрової інформації, промоушен різноманітних, часто еклектичних продуктів культурною індустрією. Смаки всеїдності, смакова еклектика стають ознакою певних груп суспільства (більш чи менш чисельних у різних країнах) як ознака сучасної людини, що живе в світі постмодерної культури.

Розвиваються мікропідходи, які більше уваги приділяють специфіці формування диспозицій, їх множинності, біографічних умов їх трансферабельності в різні поля чи відсутності такої цільності габітусу. Побудова культурних профілів, на думку цих дослідників, має враховувати індивідуальні, сімейні обставини (наявність партнера та вплив його смаків, наявність дітей, вільного часу тощо). Розрізняють компетентності як потенційні умови для задіяння тієї чи іншої культурної практики та наявність емоційної складової, «пристрасті» до того чи іншого заняття, тобто різний ступінь інтенсивності смаків («читаю детективи час від часу» vs. «чекаю не дочекаюся, коли засяду за новий детектив улюбленого автора»). Також запропоновано відрізнити культурні диспозиції як декларації (під впливом ціннісно-нормативних взірців) і «диспозиції діяти» як вміння і бажання ангажуватися у певні культурні практики, ставати їх носієм.

На дослідження культурної партиципації вплинув прагматичний підхід з його увагою до складних реляцій людей і матеріального/культурних об'єктів, їх можливих конфігурацій. У центрі уваги вже не виключно людина з її смаками, думками про культурні продукти, а констеляції людей, об'єктів, середовища. Важливо, що саме «культурне матеріальне» здатне робити для людини: піднімати настрій чи заспокоювати (як музика), можливість поринати в уявну реальність (як художня література) і т.ін. Речі (культурні продукти) можуть по-різному використовуватися в різних обставинах, хоча варто враховувати певний кінцевий набір цих можливостей. Не кожному індивіду культурні продукти здатні розкрити свої властивості, отже, в центрі уваги опиняються процеси набуття компетентності, смакування, а не смаки, здатність аматорів утворювати сензитивні констеляції з речами для досягнення задоволення від культурної партиципації. Йдеться радше про непрості шляхи набуття культурного статусу, а не про соціальний статус як головну детермінанту культурної партиципації, соціальний престиж участі в культурі, її розмежовувальні властивості, як у бурдєз'янських підходах. Співставлення бурдєз'янських і постбурдєз'янських словників і концептуалізацій дає змогу надалі використовувати їх зміст для аналізу складних і динамічних реалій українського суспільства, особливостей культурної партиципації у різних його сегментах і групах.

Література:

1. Костенко Н. У стані «emergency»: культурні ефекти // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2016. № 24. С. 102–118.
2. Мінливості культури: соціологічні проєкції [Н.Костенко, А.Ручка, Л.Скокова та ін.] / за ред Н.Костенко. К.: Ін-т соціології НАН України, 2015.
3. Ручка А. Культурний капітал та його реалізація в сучасному українському соціумі / А. Ручка, Л. Скокова // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Філософія, культурологія, соціологія. 2012. Випуск 3. С. 114–122.
4. Смилова морфологія соціуму / За ред. Н.Костенко. К.: Ін-т соціології України, 2012.
5. Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А.Ручки. К.: Ін-т соціології НАН України, 2002.
6. Bennett T. Culture, Class, Distinction / [Tony Bennett, Mike Savage, Elizabeth Silva, Alan Warde, Modesto Gayo-Cal, David Wright]. N. Y.: Routledge, 2009.
7. Bourdieu P. Distinction: A social critique of the judgment of taste. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984 [1979].
8. Bourdieu P. The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature / P. Bourdieu. New York: Columbia University Press, 1993.
9. Bourdieu P. The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field / P. Bourdieu. Stanford CT: Stanford University Press, 1996 [1992].
10. Hennion A. Pragmatics of Taste / Antoine Hennion // Mark Jacobs, Nancy Hanrahan (eds.). The Blackwell Companion to the Sociology of Culture. Oxford: Blackwell, 2004. P. 131–144.
11. Hennion A. Listen! / A. Hennion // Music and Arts in Action. 2008. Vol. 1. № 1. P. 36–45.
12. Lahire B. From the habitus to an individual heritage of dispositions. Towards a sociology at the level of the individual / Bernard Lahire // Poetics. 2003. № 31. P. 329–355.
13. Lahire B. The Plural Actor / Bernard Lahire – Cambridge: Polity, 2011.
14. Peterson R.A. Changing highbrow taste: From snob to omnivore / R.A. Peterson, R. M. Kern // American Sociological Review. 1996. № 61(5). P. 900–907.